

Boris Nilević
(Sarajevo)

PRILOG SRPSKOJ CRKVENOJ ORGANIZACIJI U BOSNI I HERCEGOVINI
1463–1557. GODINE

I

Položaj i razvoj Srpske pravoslavne crkve u vremenu od smrti patrijarha Arsenija II (umro oko 1463. god.), pa do obnavljanja Pečke patrijaršije 1557. godine, poznati su nam još uvijek djelimično i u krupnim obrisima. Za ovaj period nedostaje veći broj izvorne građe koja bi osvijetlila gotovo čitavo stoljeće života ove najznačajnije ustanove srpskog naroda pod osmanskim vladavinom.

Ranije se u historiografiji smatralo da je padom Srbije (1459) i Bosne (1463) pod osmansku vlast došla i sva srpska crkva u tim oblastima pod jurisdikciju ohridskog arhiepiskopa. Propast srpske države, po Ilarionu Ruvarcu, povukla je »za sobom i propast druge ustanove, srpske patrijaršije, koja je za carevine srpske postala, pa i posle te carevine trajala, sve do propasti despotovine srpske, jer posle srpskog patrijarha Nikodima II (koji je posledni put pomenut g. 1453), ili Arsenija II., nema više pomena o srpskim patrijarsima, sve do obnovitelja srpskog patrijaršijskog prestola u Peći, do patrijarha Makarija, ili do g. 1557.«¹⁾ Od godine 1459 pa sve do 1557. nema traga »srpskom patrijarhu, ili samovlasnom arhiepiskopu srpskom; i za celo to vreme od čitavog stoleća podbijene su bile srpske crkve pod oblast stare avtokefalne arhiepiskopije Ohridske...«²⁾

Ne samo da nema o srpskim patrijarsima za »celo jedno stoleće nikakvog pomena, već se ne zna, – ili bar ja ne znam, – za vreme od g. 1459–1530. – ni za jednog episkopa u srpskim eparhijama, osim episkopa u Beogradu, koji je od g. 1427 do 1521 bio u oblasti ugarskih kraljeva, i osim episkopâ zetskih, koji su se sa vojvodom Ivanom Crnojevićem sklonili na Cetinje, u Crnu Goru.«³⁾ I Radoslav Grujić je pisao, u vremenu između dva rata, da je padom Srbije (1459) i Bosne (1463) pod osmansku vlast, i sva srpska crkva u tim oblastima potpala pod jurisdikciju ohridskog arhiepiskopa.⁴⁾

Neopravdana je tvrdnja da je srpska crkva odmah po padu Smedereva (1459) predata na upravu ohridskoj arhiepiskopiji. Turskim osvajanjima, cjelokupno područje jurisdikcije pravoslavne crkve našlo se do 1496. godine u osmanskoj feudalno-teokratskoj državi koja je u načelu poštovala religijske osobenosti hrišćanske vjere

1. Ruvarac I., *O pećkim patrijarsima od Makarija do Arsenija III (1557–1690)*, Prilog I za istoriju srpske crkve, Preštampano iz »Istine«, Zadar 1888, 3 (Ruvarac I., *O pećkim patrijarsima*).

2. Isto, 3.

3. Isto, 4.

4. Grujić M. R., *Istorija hrišćanske crkve*, Pravoslavna srpska crkva, Beograd 1920, 71 (Grujić M. R., *Istorija hrišćanske crkve*); Vidi i tekst R. Grujića u: Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, I knjiga, Zagreb, bez godine izdanja, 232 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija I*).

prema opštim osnovama Kurana, mada su politiku prema pojedinim hrišćanskim crkvama Osmanlije određivale i mijenjale shodno razvoju svojih državno-vojnih interesa.⁵⁾ Tako je poslije osvajanja Vizantije i Carigrada (1453) sultan Mehmed II (1451-1481) dozvolio izbor carigradskog patrijarha. Na taj položaj došao je anti-unijatski raspoložen Genadije II Sholarije (1453-56; umro 1459). Iz ruku sultana, Genadije je dobio simbole vlasti i dostojanstva kao poglavar hrišćana u Turskoj ili etnarh.⁶⁾ Odnos Osmanlija prema srpskoj pravoslavnoj crkvi bio je u suštini isto-vjetan.

Poslije pada južnih dijelova Despotovine pod osmansku vlast 1455. godine, oba sjedišta srpske patrijaršije, Peć i Žiča, nisu više bili pod srpskom vlašću. Nakon smrti patrijarha Nikodima II ili njegovog odlaska za ohridskog arhiepiskopa, zamoljen je iz Srbije carigradski patrijarh Genadije II Sholarije da odgovori da li se može postaviti arhiepiskop ili patrijarh ako njegovo sjedište nije više u državi. Kako je carigradski patrijarh kao vasseljski patrijarh, dao potvrđan odgovor, za srpskog patrijarha sa sjedištem negdje u slobodnim dijelovima Srbije, vjerovatno u Smederevu, izabran je Arsenije II.⁷⁾ Ta srpska crkva, koja je uspostavljena u Despotovini pred osmansko osvajanje, obuhvatila je u Srbiji samo one krajeve kojima je u to vrijeme vladao srpski despot, tj. sjeverno od Kruševca i zapadne Morave. Južni dijelovi bivše Pečke patrijaršije, među njima i Peć, pripali su Ohridskoj arhiepiskopiji. Pravoslavni svijet u Zeti i Bosni takođe je ostao van oblasti koje su bile podvrgnute jurisdikaciji ohridske crkve.⁸⁾ Tada je Pečka patrijaršija stvarno prestala postojati. Time, međutim, nije nestala sa historijske scene autokefalna srpska crkva. Ostatak srpske crkve još je bio nezavisan, pa je čak kao takav priznat od vasseljskog patrijarha.⁹⁾

Za patrijarhovanja Arsenija II palo je Smederevo (1459) i tek time je autokefalna srpska crkva došla konačno pod osmansku vlast, iako je još bilo krajeva neosvojenih od Turaka u kojima su živjeli pripadnici srpske pravoslavne crkve i bili pod njenom jurisdikcijom. Pod osmansku vlast nisu još pali dijelovi srpske crkve koji su bili u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.¹⁰⁾ U Arsenijeva (1453–1463) prava Turci nisu dirali, te je on upravljao pravoslavnom crkvom do svoje smrti kao prvi srpski patrijarh pod osmanskom vlašću.¹¹⁾

Ne postoji sultanov ferman o ukidanju srpske patrijaršije i njenom potčinjavanju ohridskoj arhiepiskopiji. U Ruvarčevom ljetopisu u »kratkom skazanju o patrijaršima«, poslije imena patrijarha Arsenija II se veli: »Pri sem patrijarhu primiše Agaren i blgarskuju i srbskuju zemlju i naložiše veliki datak na patriaršskuju vlast.«¹²⁾ Slično govore i neki drugi ljetopisi. To je direktno svjedočanstvo da Osmanlije prilikom zauzeća Despotovine nisu ukinuli samostalnost srpske crkve nego da su je priznali, jer samo to je moglo da znači stavljanje danka na patrijaršijsku vlast.

Arsenije II je uspio da očuva organizaciono jedinstvo srpske crkve i pod vrlo teškim privredno-finansijskim i vojno-političkim prilikama i uz vrlo veliki razrez na-

5. *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Izdanje i naklada jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1965, 590 (*Enciklopedija Jugoslavije* 6).

6. Isto, 590.

7. Đurđev B., *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 87–88 (Đurđev B., *Uloga crkve*).

8. Isto, 88.

9. Isto, 88.

10. Isto, 88.

11. *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 590.

12. Đurđev B., *Uloga crkve*, 105; Kašić D., *Presto Svetog Save, Sveti Sava*, Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja 1175–1975, Izdanje svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1977, 338 (Kašić D., *Presto Svetog Save*).

meta na njene ustanove. Srpska patrijaršija je morala razrezati te namete na mitropolije, episkopije, manastire, crkve i na parohijsko sveštenstvo.¹³⁾

Ne zna se kada je i kako završio život patrijarh Arsenije II. Pouzdano je da je njegovom smrću »nestalo organizovane srpske crkve, jer se nije mogao sastati sabor da novog patrijarha izabere. Ono episkopa i mitropolita što je ostalo posle njega, bilo onih koji su ostali pod njegovom vlašću, bilo van nje, ostali su svaki o sebi, i kad je koji umro ili bio prognan, njegova stolica ili je dugo ostala prazna ili nije nikako ni popunjavana.«¹⁴⁾ Kako je već rečeno, i poslije pada Smedereva bilo je predstavnika raspale srpske crkve koji nisu bili potčinjeni ohridskoj arhiepiskopiji. Takav je bio slučaj sa mileševskim mitropolitom Davidom (1466–1472), u zemlji velmože Stefana Vukčića, hercega od sv. Save, koji samim tim što nije bio u osmanskoj državi, nije ni mogao biti potčinjen ohridskoj crkvi.¹⁵⁾ Mitropolit David se pominje kao svjedok u hercegovom testamentu iz 1466. godine, koji je sačinjen u Herceg Novom. Istim poslom dolazio je u Dubrovnik i 1470. godine. Mitropolit David je bio u Dubrovniku i 1471. godine kao povjerenik hercega Vlatka, sina hercega Stefana.¹⁶⁾ Hercegovina oblast se još punih šesnaest godina poslije Stefanove smrti uspijevala održati. Pala je pod osmansku vlast tek krajem januara 1482. godine. Za cijelo to vrijeme mileševski mitropolit nije mogao da potpada pod duhovnu vlast Ohrida. Ako bi se ukazalo da su eparhije srpske pravoslavne crkve prisajedinjenje ohridskoj crkvi sultanovim fermanom, prirodno je da ferman nije mogao da obuhvata oblasti koje još nisu bile u osmanskoj vlasti.¹⁷⁾

Ohridskoj arhiepiskopiji nije mogao biti potčinjen ni beogradski mitropolit Filotej (1481), zato što je Beograd od 1427. do 1521. godine bio mađarski.¹⁸⁾

Pod duhovnu vlast ohridskog arhiepiskopa nisu potpadali ni zetski mitropoliti, prvo visarion, a za njim Vavila (oko 1492–95), koji su se sa Ivanom Crnojevićem sklonili na Cetinje.¹⁹⁾

Ovih nekoliko napomena ukazuje na dosta samostalan rad pojedinih srpskih episkopa, koji se spominju bez naznake da su potčinjeni ohridskom arhiepiskopu. Svoju samostalnost oni će zadržati i kad te oblasti padnu pod osmansku vlast.

II

Do obnove Pečke patrijaršije (1557. g.), srpske pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini nalazili su se u sastavu tri episkopije: dabarske ili dabrobosanske, zahumskohercegovačke i zborničke. Pod Osmanlijama Bosna se dijelila na san-

13. Dučić N., *Istorija srpske pravoslavne crkve od prvijeh desetina VII v. do naših dana*, Književni radovi Nićifora Dučića arhimandrita, knjiga 9, Biograd 1894, 167 (Dučić N., *Istorija srpske pravoslavne crkve*); *Enciklopedija Jugoslavije* 6, 590.

14. Stojanović Lj., *Srpska crkva u međuvremenu od patrijarha Arsenija II do Makarija (oko 1459-63 do 1557. g.)*, Glas Srpske kraljevske akademije CVI, Drugi razred 61, Sremski Karlovci 1923, 122 (Stojanović Lj., *Srpska crkva u međuvremenu*).

15. Isto, 123.

16. Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I knjiga: Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka, Minhen 1962, 311 (Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve I*).

17. Purković M. M., *Srpski patrijarsi srednjeg veka*, Diseldorf 1976, 159 (Purković M. M., *Srpski patrijarsi*).

18. Stojanović Lj., *Srpska crkva u međuvremenu*, 123–124; Purković M. M., *Srpski patrijarsi*, 158.

19. Stojanović Lj., *Srpska crkva u međuvremenu*, 123–124; Purković M. M., *Srpski patrijarsi*, 159.

džake: bosanski, hercegovački i zvrnički, pa su se prema toj podjeli ravnale i eparhije. Trogirski arhidjakon Frančesko Leonardić, izvještac iz znatno docnijeg vremena (1641. g.) navodi »kako srpski patrijarh ima tada pod sobom 41 mitropolita i episkopa od kojih je on neke ustanovio kako se je raširilo tursko carstvo na tim stranama; on odmah osniva novu episkopiju kako sultan osnuje sandžak.«²⁰⁾

Pri osnivanju arhiepiskopije u Žiči, Sava Nemanjić je osnovao dabarsku episkopiju sa sjedištem u manastiru Banji, na dešnoj obali Lima, između Priboja i Prijepolja. Za vladavine bosanskog bana i kralja Tvrtka I (1353–1391), ušao je dio srpske države sa dabarskom episkopijom u sastav bosanske države. Manastir Banja je u XV stoljeću, usljed osmanlijske najezde, opustio, te su se dabarski episkopi sklonili za izvjesno vrijeme u manastir Mileševo.²¹⁾

Od dabarskih ili dabrobosanskih mitropolita XVI stoljeća pominje se prvo Marko u sinodalnom aktu ohridske arhiepiskopije iz 1532. godine. Mitropoliti »Marko bosanski, Maksim hercegovački i Domentijan zvrnički spominju se sa ostalim srpskim arhijerejima na saboru u Ohridu 1532. godine., jer su priznavali ohridskog arhiepiskopa Prohora.«²²⁾ Marko se izgleda nikada nije ni pojavio u Bosni. Ostao je vjerovatno samo titularni mitropolit za svoju eparhiju. Nikodim Milaš spominje i bosanskog mitropolita Josifa oko 1530. godine koji ne samo »što je slobodan bio u vršenju svoje službe, nego je on razvijao djelatnost svoju revnosno i za napredak pravoslavne crkve u svojoj zemlji. Istu je djelatnost on pokazao i prema srpskoj crkvi u Dalmaciji.«²³⁾ Mitropolit Josif se postarao za »osvećenje mnogih od ... novih crkava u Dalmaciji, poslavši određen broj sv. antimnisa i sv. miro, i to na molbu i preporuku krčkog igumana Sofranija; a također ... je isti mitropolit rukopoložio nekoliko dalmatinskih mladića za manastire Krupu i Dragović i za ostale novoustrojene crkvene opštine.«²⁴⁾ Ovo je mitropolit Josif učinio oko 1530. godine. Njegovim učestvovanjem u poslovima »dalmatinske pravoslavne crkve položen je temelj onom crkveno-jerarhijskom uređenju, koje će se stalno već ustrojiti u drugoj polovini ovoga vijeka u Dalmaciji.«²⁵⁾ Poslije Josifa slijede Isaije (1555–1556) koji se pominje u jednom natpisu u staroj sarajevskoj crkvi, Varlam »dabarski« 1557. godine, Simeon »bosanski, kliški i dalmatinski«, Gavriilo Avramović (1575–1588) itd.²⁶⁾

Prvi dabarski episkop obnovljene Pečke patrijaršije bio je Varlam. U Sopoćanskom pomeniku on je zabilježen bez godine. Međutim, kao patrijaršijski egzarh za Dalmaciju, aktivno se pojavljuje 1566, 1567 i 1571. godine.²⁷⁾

Gdje je za cijelo ovo vrijeme rezidirao dabarski episkop? Da li u manastiru

20. Filipović S. M., *Počeci i prošlost Zvrničke eparhije*, Bogoslovlje, Izdaje Pravoslavni bogoslovski fakultet u Beogradu, Godina XIII (XXIII), Sveska 1 i 2, Beograd 1964, 62 (Filipović S. M., *Počeci i prošlost*); Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (od 960. do 1930. god.)*, Sarajevo 1931, 32 (Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva*); Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve*, II knjiga: Od početka XIX veka do kraja Drugog Svetskog rata, Minhen 1966, 500 (Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve II*).

21. *Enciklopedija Jugoslavije 1*, Zagreb 1955, 344 (*Enciklopedija Jugoslavije 1*); *Enciklopedija Jugoslavije 2*, Zagreb 1956, 639 (*Enciklopedija Jugoslavije 2*).

22. Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva*, 32, nap. 2.

23. Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*, Istorijski pregled, Novi Sad 1901, 170–171 (Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*).

24. Isto, 171.

25. Isto, 171.

26. Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva*, 32.

27. Šakota M., *Riznica manastira Banje kod Priboja*, Beograd 1981, 20 (Šakota M., *Riznica manastira Banje*).

Banji? Za to nema pouzdanih podataka. Sve do tridesetih godina XVI stoljeća nema vijesti o ovom manastiru, odnosno do 1530. godine, kada je B. Kuripešić, koji je prolazio našim krajevima, zabilježio i ovu bogomolju.²⁸⁾ Da nije u manastiru Miloševu? Mletački poslanik K. Zen kazuje 1550. godine da u manastiru Miloševu ima 50 kaluđera sa njihovim starješinama (... col suo generale...), koji veli da u ovoj provinciji ima 20 manastira pod svojom upravom (... ili qual dice haver 20 monasteri in quella provincia sotto il suo governo...).²⁹⁾ Možda je dabarski episkop bio podređen hercegovačkom (mileševskom) mitropolitu. Od obnove patrijaršije pa do kraja XVII stoljeća, Banja je opet bila rezidencija dabarskih mitropolita.³⁰⁾ Mitropolit dabrobosanski Melentije Umiljenović (1713–1740) se 1713. godine definitivno nastanio u Sarajevu, kao glavnom mjestu svoje eparhije. Od tada se ova mitropolija počela nazivati i sarajevskom.³¹⁾

Dabrobosanska eparhija se širila uporedo s osmanskim osvajanjima sve do u Bosansku Krajinu i Dalmaciju. Po završetku mletačko-turskog rata 1540. godine, dalmatinsko Zagorje, u kome je većinom bilo naseljeno srpsko stanovništvo, pripalo je Turcima, a Primorje je ostalo pod mletačkom vlašću. Srbi u Dalmaciji postali su duhovno ujedinjeni, naročito poslije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine. Srpskom crkvom u ovoj oblasti sada upravljaju dabrobosanski mitropoliti, koji pored naziva »kliški i lički«, nose još i titulu »egzarha vseja Dalmaciji«.³²⁾ Kao što je u »političko-administrativnom odnošaju Dalmacija sa svoja dva sandžakata, ličkim i kliškim, pridružena bila Bosni pod vrhovnim zapovjedništvom bosanskog paše, tako se isto sada dogodilo i sa srpskom dalmatinskom crkvom, koja je stavljena pod duhovnu vlast dabrobosanskog mitropolita, koji se kao takav od toga doba nazivao »i lički i kliški«.³³⁾

Mitropoliti često dolaze u Dalmaciju, vrše kanonske vizitacije, posvećuju crkve i rukopolažu sveštenike.³⁴⁾ Neposrednu upravu nad crkvom imao je iguman manastira Krke, kao namjesnik dabrobosanskog mitropolita. Od svog postanka pa do naših dana, manastir Krka bio je crkveno središte Srba u Dalmaciji. Njegovog starješinu priznavali su već od polovine XV stoljeća svi »dalmatinski Srbi i susjedni srpski episkopi, koji su rukopolažali dalmatinsko sveštenstvo samo na preporuku krčkog nastojatelja, a kod izbora krčkog igumana učestvovao je narod sa sveštenstvom, kako su u ono doba bile birane samo vladike.«³⁵⁾ Mitropolit dabrobosanski Gavrilo Avramović (1575–1588) postavio je 1578. godine igumana Krke za svog zamjenika u upravi crkava u Dalmaciji. Iguman je imao dužnost da izvještava o svim crkvenim po-

28. Isto, 18.

29. Matković P., *Dva talijanska putopisca po balkanskom poluotoku iz XVI vieka, Putopis Catarina Zena od 1550. god., Bezimni putopis oko god. 1560.*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga X, Zagreb 1878, 207 (Matković P., *Putopis Catarina Zena*).

30. Šakota M., *Riznica manastira Banje*, 20, 158.

31. Stanojević St., *Narodna enciklopedija I*, 232; *Enciklopedija Jugoslavije 2*, 639–640; Veselinović L. R., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini, Srpska pravoslavna crkva 1219–1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1969, 321 (Veselinović L. R., *Srpska pravoslavna crkva*).

32. Episkop dalmatinski Stefan, *Srpska crkva u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, Srpska pravoslavna crkva 1219–1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1969, 274–275 (Episkop dalmatinski Stefan, *Srpska crkva*).

33. Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*, 173.

34. Episkop dalmatinski Stefan, *Srpska crkva*, 275.

35. Strika B., *Dalmatinski manastiri*, Zagreb 1930, 98 (Strika B., *Dalmatinski manastiri*).

trebama i da vodi neposredni nadzor nad crkvama i sveštenstvom.³⁶⁾

Početak XIII stoljeća osnovao je Sava Nemanjić u Stonu episkopiju za humsku oblast. Sjedište njenog episkopa preneseno je dosta rano u unutrašnjost zemlje, u manastir sv. Petra u Bijelom Polju. Nije lako dokučiti organizaciju srpske crkvene uprave u Hercegovini u vremenu o kome govorimo (1482–1557). Ne zna se da li su bile jedna ili dvije eparhije za ovu oblast, kao što se ne znaju ni stalna mjesta boravka njenih mitropolita.

Podaci o hercegovačkim mitropolitima potiču sa početka XVI stoljeća. Godine 1504. javlja se mitropolit Vasilije koji rezidira u manastiru Tvrdošu kraj Trebinja.³⁷⁾ Potom se spominju istovremeno dva mitropolita za Hercegovinu, Visarion i Jovan. Jovan nosi i titulu arhiepiskopa. Godine 1508. prepisao je dijak Vladislav u manastiru Mileševu Teodosijevo Žitije sv. Save. U zapisu knjige spominje se arhiepiskop Jovan: » . . . I u te dane držeše prijesto svetoga Save preosvešteni arhiepiskop kir Jovan.«³⁸⁾ Mitropolit Jovan se spominje i 25. avgusta 1513. godine pri posjeti manastiru Dovolji gdje je zapisao: »Videvše bratiju na trudnu mestu, oslobodismo crkvu da ne plaka ni mitropolitu ni komu drugomu«, nego da su monasi »slobodni da mole boga za mitropolita i za ostale hristiane.« Onaj ko »bude mitropolit zemlji Hercegovoj da to potvrdi.«³⁹⁾ Istovremeno je zasvjedočeno i postojanje Visariona »mitropolita zemlje Hercegove«, koji se spominje prvi put 1509. godine u zapisu (savinskog oktoiha) monaha Marka Trebinjca, zajedno sa arhiepiskopom Jovanom. Marko kaže da se oktoiha »napisa . . . po zapovijesti gospodina mi i učitelja arhijereja kir Visariona, za preosveštenog arhiepiskopa kir Jovana, u mestu gdje je od njih sazidana crkva Uspenija presvete Bogorodice u Trebinju.«⁴⁰⁾ Upada u oči »da se obojica arhiepiskopa spominju u isto vrijeme. To upada tim više u oči, što se oba označavaju kao vladike hercegovačke, samo što se za Jovana veli, da je nasljednik prestola svetoga Save (pridržatelj prestola svetoga Save). Ali to nije ništa neobično. Hercegovina, u njezinom širokom i ranijem obimu imala je po dva mitropolita. . . Dvojica arhiepiskopa u relativno malim eparhijama ne mora da začuđava; 1484. spominju se u još manjoj Ivanbegovoj Zeti jedan arhiepiskop i jedan episkop. Oko 1710. imaju čak tri hercegovačka, od kojih je jedan bio u Herceg Novom.«⁴¹⁾ Krajem XVI stoljeća spominju se, zajedno sa patrijarhom Jovanom I Kantulom, dva hercegovačka mitropolita: Silvestar i Visarion. Početkom XVII stoljeća spominju se uz istog patrijarha istovremeno dva mitropolita za Hercegovinu: Silvestar i Leontije.⁴²⁾

Izvori i dalje uporedo spominju mitropolita visariona. Tako se 1510. godine u dubrovačkim dokumentima on neprecizno oslovljava kao patrijarh ili mitropolit tre-

36. Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija*, 176; Strika B., *Dalmatinski manastiri*, 155.

37. Historijski arhiv u Dubrovniku, *Debita Notariae* 63, fol. 171, 8. X 1540: Ego Vassilie mitropolitus ecclesie S. Marie de Tribigne . . . Jouan iguman frater contrascripti metropolit . . . (Deb. Not.).

38. Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi I*, SKA, Beograd 1902., 124 (Stojanović Lj., SSZIN I).

39. Ćorović V., *Manastir Dovolja*, Glasnik skopskog naučnog društva, knjiga XIII, *Odelenje društvenih nauka* 7, Skoplje 1934, 41–42 (Ćorović V., *Manastir Dovolja*); Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1291 do kraja XIX veka*, Posebni otisak iz Bogoslovlja godine 1939 i 1940, 33 Beograd 1940, (Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka eparhija*).

40. Stojanović Lj., SSZIN I, 125–126.

41. Ćorović V., *Hercegovački manastiri, I Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII, Sarajevo 1911, 508 (Ćorović V., *Tvrdoš*).

42. Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka eparhija*, 19.

binjski i svetoga Save.⁴³⁾ U dubrovačkom izvoru iz iste godine, kada je poručivao crijepeve za crkvu manastira Tvrdoša, Visarion je samo mitropolit Hercegovine.⁴⁴⁾

Iza 1513. godine nestaje traga arhiepiskopu Jovanu. Visarion će biti još jednom spomenut. Mitropolitom ga hercegovačkim oslovljava pop Radovac koji je prepisao jedan minej oko 1517. godine u crkvi sv. Nikole u Grahovu, u plemenu Ridana »u dane gospodina mitropolita zemlje Hercegovine kir Visariona. . .«⁴⁵⁾

Dijak Jovan Maleševac prepisao je 1524. godine minej u manstiru Tvrdošu, pri hramu Uspenija prečiste Bogorodice, po zapovijesti igumana Ćir Marka. U zapisu se spominje mitropolit hercegovački »kir Marko«, kao onaj koji u Mileševi »pridržiava presto Svetoga Save srpskog«.⁴⁶⁾ Zna se i za antimnis »koji sveštenodejstvova se rukom vaseosveštenago Mitropolita Hercegovskago Ćir Marka«, 27. decembra 1531. godine.⁴⁷⁾

Godine 1532. držao je arhiepiskop ohridski Prohor sabor arhijerejski, na kome je osuđen i anatemisan bivši smederevski mitropolit Pavle zato što je pokušao da otrgne srpske mitropolije i episkopije od arhiepiskopije ohridske i tako obnovi Pečku patrijaršiju. Presudu su potpisali i srpski mitropoliti, njih 14, a među njima i mitropolit hercegovački Maksim.⁴⁸⁾ To je i jedini spomen o ovom mitropolitu. Sumnjamo da je ikad i bio u Hercegovini, jer se već oko 1534. godine javlja mitropolit Nikanor kao svjedok pri kupovini evanđelja u Pljevljima.⁴⁹⁾ Nikanor se spominje i 27. jula 1544. godine pri posjeti manastiru Dovolji kada je našao »pisanje . . . bivšago mitropolita kir Jovana«, o povlasticama koje je on dao manastiru. »I paki se molimo i mi, veli Nikanor, po nas bivšemu mitropolitu, da semu hramu se ne potvori, no pače potvrdi. . .«⁵⁰⁾ O mitropolitu Nikanoru izvori i dalje govore. U manastiru sv.

Trojice kod Pljevalja dopisao je 1545. godine dijak Jovan knjigu prolog pri »blagočestivom i hristoljubivom mitropolitu kir Nikanoru, trudom i usrdiem blaženago jeromonaha igumana Visariona s bratiom. . .«⁵¹⁾ Pomenuti dijak Jovan dovršio je u istom manastiru 1546. godine pri »blagočestivom i hristoljubivom mitropolitu kir Nikanoru« tetroevanđelije.⁵²⁾ Za sada nemamo nikakvih podataka o tome koliko dugo je poslije ove godine Nikanor bio hercegovački mitropolit i da li je doživio i preživio obnavljanje Srpske patrijaršije.

Godine 1550. vidio je Italijan Katarino Zen u manastiru Mileševu pedeset monaha sa svojim starješinom (»col suo generale«). On veli da dvadeset manastira u ovoj oblasti stoje pod njegovom upravom (»il qual dice haver 20 monasteri in quella provincia sotto il suo governo.«).⁵³⁾ Da nije taj starješina »generale« koji »pod

43. Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Minus 30, fo. 117', 28. I 1510: Captum fuit de donando patriarchi seu metropolitu Trebiensi et sancte Sabbe aspros centum quinquaginta qui ad nos venit bonis et honestis respectibus (Cons Minus).

44. Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Rogatorum 31, fol. 211', 14. V 1510: P. p. est de concedendo metropolitu Cherezegovine eius expansis duo milliarie cupporum (Cons. Rog.).

45. Stojanović Lj., SSZIN I, 143.

46. Ruvarac I., *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766*, Mostar 1901, 32–33 (Ruvarac I., *O humskim episkopima*); Purković M. M., *Srpski patrijarsi*, 159.

47. Ruvarac I., *O humskim episkopima*, 33; Stojanović Lj. SSZIN I, 150–151.

48. Ruvarac I., *O humskim episkopima*, 33.

49. Stojanović Lj., SSZIN I, 158.

50. Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka eparhija*, 36.

51. Stojanović Lj., SSZIN I, 169.

52. Isto, 170–171.

53. Matković P., *Putopis Catarina Zena*, 207.

svojom upravom ima 20 manastira bio upravo Mitropolit hercegovački a ne iguman u Mileševi.«⁵⁴⁾ Ovaj starješina »generale« biće, svakako »episkop mileševski, koji je rezidirao u ovome manastiru i nadzirao rad kaluđera svoje eparhije.«⁵⁵⁾

Za kasnije vrijeme podaci o srpskoj crkvenoj organizaciji u Hercegovini su precizniji. Nakon narodnih ustanaka s kraja XVI i početka XVII stoljeća (1593 –1606), stara hercegovačka mitropolija razdijeljena je 1611. godine na dvije eparhije. Od jezgra stare mitropolije obrazovana je zasebna eparhija, ali je njena rezidencija iz poharane Mileševe premještena u Petrov manastir na Limu, staro središte humskog mitropolita do 1442. godine. Ona je obuhvatala Nikšiće, Planu, Kolašinoviće – Pljevaljski i prijepoljski kadiluk.⁵⁶⁾ Nazivala se limska, Petrovska i pol' Hercegovska.⁵⁷⁾

Druga eparhija obuhvatala je sjevernu Hercegovinu i Trebinje, sa sjedištem njenog episkopa u Tvrdošu. Nazivala se hercegovačka, zahumska i trebinjska.⁵⁸⁾

Znači, od ovog vremena spominje se posebno hercegovački ili trebinjski, a posebno poluhercegovački, zahumski ili petrovski episkop. Obje te eparhije i dalje su često bivale pod jednim episkopom. To se dešavalo u slučaju kada bi jedna od njih ostala upražnjena. Tada bi episkop susjedne eparhije upravljao poslovima druge eparhije. To je tako trajalo sve do beogradskog mira 1739. godine, kada su obje ove eparhije ujedinjene u jednu, zahumsko-hercegovačku mitropoliju. Zahumsko-hercegovački mitropolit mijenjali su mjesta svog boravka, sve dok prvi fanariotski vladika Antim nije 1777. godine prenio sjedište episkopije u Mostar. Od toga vremena ova se eparhija počela nazivati i mostarskom.⁵⁹⁾

Izgleda da je u okviru hercegovačke eparhije bio i ženski manastir. Iza crkve sv. Petra u Ošanićima kod Stoca postoji nadgrobnna ploča monahinje Marte, čiji natpis glasi: »A se leži monahi(na) Marta 7080 – 1572.«⁶⁰⁾ Može se pretpostaviti da je u Ošanićima ili Stocu nekada bio ženski manastir pravoslavnih kaluđerica ili su monahinje protuzakonito živjele u svojim kućama kao članovi uglednijih obitelji.⁶¹⁾

Zvornička episkopija se javlja u osmanskome vremenu kao posebna eparhija pravoslavne crkve u sjeveroistočnoj Bosni i susjednom dijelu srbijanskog Podrinja. Nastala je krajem XV ili početkom XVI stoljeća kao produžetak srednjovjekovne mačvanske eparhije.⁶²⁾ Pretpostavlja se da je njena teritorija u prvo vrijeme bila istovjetna sa teritorijom zvorničkog sandžaka i da je možda bila većim dijelom na

54. Ruvarac I., *O humskim episkopima*, 33.

55. Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve I*, 306.

56. Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, Zagreb 1929, 792 (Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*); Tričković R., *Srpska crkva sredinom XVII veka*, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti CCCXX, Odeljenje istorijskih nauka, Knjiga 2, Beograd 1980, 122 (Tričković R., *Srpska crkva*).

57. Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*, 792; Veselinović L. R., *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*, Knjiga II (1766–1945), Beograd 1966, 172 (Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve II*).

58. Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*, 792; Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve II*, 172.

59. Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*, 792; Jireček K., *Trgovачki putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Istorisko-geografske studije, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knjiga CCCXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knjiga 33, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, 237 (Jireček K., *Trgovачki putevi*); Veselinović L. R., *Istorija srpske crkve II*, 172.

60. Vego M., *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1973, 328 (Vego M., *Kulturni karakter*).

61. Isto, 328.

62. Stanojević St., *Narodna enciklopedija IV*, 974; Tričković R., *Srpska crkva*, 123.

desnoj strani rijeke Drine. Kako su osmanska osvajanja napredovala, tako se širila prema sjeveru i sjeverozapadu i teritorija ove eparhije. Istočno od Drine u sastav zvorničkog sandžaka, odnosno zvorničke eparhije, ulazilo je i Podrinje, a negdje prije 1520. godine pripojen mu je i prostrani brevnički kadiluk. Između 1528–1533. godine pripojena mu je i Mačva.⁶³⁾ Sudeći prema imenu sjedište zvorničkog eparha bilo je već od početka u gradu Zvorniku, u kome je sve do 1832. godine bilo sjedište zvorničkog sandžakbega, a od 1832. do 1852. godine sjedište muselima. Stvarno su zvornički episkopi češće boravili u obližnjem manstiru Tamni, da bi se od 1766. godine njihovo sjedište ustalilo u Zvorniku.⁶⁴⁾

Prvi poznati zvornički episkopi prije obnove Pečke patrijaršije bili su Teofan i Domentijan. Prve pouzdane vijesti o njima datiraju iz vremena kada je smederevski episkop Pavle pokušao da u pečkoj patrijaršiji zavede normalno organizaciono stanje 1527. ili 1528–1530. godine. Uz njega se u tom srpskom pokretu isticao i zvornički mitropolit Teofan, koga je Pavle i hirotonisao, a ohridski sabor 1532. godine odlučio od crkve zajedno sa episkopom Pavlom, pa ih čak i prokleo. Međutim, Teofan se na to nije ni obazirao, već je i dalje vršio svoju dužnost, tako da novi zvornički episkop Domentijan, koga je ohridski arhiepiskop Prohor sa svojim saborom izabrao na mjesto Teofana, i koji je učestvovao na saboru u osudi Teofanovoj, nikad nije ni došao u Zvornik. Ne znamo koliko se Teofan zadržao na katedri u Zvorniku, ali znamo da se on kasnije spominje kao srpski arhiepiskop. U Sopoćanskom pomeniku Teofan je upisan među srpskim patrijarsima između Pavla i Makarija.⁶⁵⁾

III

Do tridesetih godina XVI stoljeća samostalna srpska crkva u sjevernoj Srbiji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori bila je od strane Osmanlija priznata ustanova. Njen položaj u turskom državnom ustrojstvu nije se mnogo razlikovao od položaja drugih priznatih crkava na Balkanskom poluostrvu. Odnos osmanskih vlasti prema srpskoj crkvi do otprilike 1525. godine bio je u priličnoj mjeri tolerantan.⁶⁶⁾

Sačuvanim srpsko-pravoslavnim crkvama i manastirima na teritoriji Bosne i Hercegovine ostavljena su u osmansko doba izvjesna imanja, koja su se sastojala od njiva, livada, vinograda i drugih dobara. Iz nekih dokumenata se vidi da su manastiri imali momke i slugu, dok drugi izvori ukazuju da su srpski manastiri i monasi, u imovinsko-pravnom pogledu, bili dosta slobodni.⁶⁷⁾

63. Filipović S. M., *Počeci i prošlost*, 76–77.

64. Isto, 61.

65. Šematizam Srpske pravoslavne eparhije zvorničko-tuzlanske, Tuzla 1977, 19–20 (Šematizam).

66) Đurđev B., *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine*, Historijski pregled, broj 1, Zagreb 1958, 22–23, 28 (Đurđev B., *Srpska crkva*); isti, *Položaj i uloga srpske crkve*, Istorija naroda Jugoslavije, Knjiga druga od početka XVI do početka XVIII veka, Beograd 1960, 98 (Đurđev B., *Položaj i uloga*).

67. Ruvarac I., *O humskim episkopima*, 31–32; Ćorović V., *Manastir Dovolja*, 41–42; Barjaktarević F., *Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Plevlje*, Spomenik Srpske kraljevske akademije LXXIX, Drugi razred, Filozofsko-filološke, društvene i istoriske nauke, Sarajevo 1935, 32 (Barjaktarević F., *Turski dokumenti*); Skarić V., *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku*, Sarajevo 1928, 8–9 (Skarić V., *Srpski pravoslavni narod*); Filipović N., *Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godine IV, Sarajevo 1952, 37 (Filipović N., *Pogled*); Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve I*, 433; Mirković M., *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459–1766)*, Beograd 1965, 78 (Mirković M., *Pravni položaj*); Spaho Dž. F., *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28–29, Sarajevo 1980, 363–374 (Spaho Dž. F., *Nekoliko turskih dokumenata*).

Dobra srpske crkve su vremenom sužavana i oduzimana, prevashodno od strane lokalnih turskih vlasti, tako da su im prihodi katkad bili tako maleni da su jedva pokrivali osnovnu egzistenciju. Materijalni položaj pravoslavnih bogomolja je, međutim, olakšavan prihodima koji su dobivani od vjernika i zavještanjima. Zahvaljujući tome srpska crkva je, pored vjerske funkcije, mogla da obavi i kulturnu i prosvjetnu misiju.⁶⁸⁾ I same Osmanlije su po ukinuću nekih starih prava, srpskim crkvama znale davati nove povlastice.

Samostalna srpska crkva održala se do tridesetih godina XVI stoljeća, da bi onda voljom osmanske države bila potčinjena jurisdikciji ohridskog arhiepiskopa. To je svakako postignuto zauzimanjem velikog vezira Ibrahim-paše, porijeklom Grka. Vjerovatno je odluci o pripajanju srpske crkve ohridskoj doprinjelo i držanje Srba spahija i vojnika pred mohačku bitku (1526), bjekstvo Pavla Bakića i njegove braće i držanje Petra Ovcarevića i srpskih martoloza prilikom njihovog prelaska u Ugarsku.⁶⁹⁾

Kada je ohridski arhiepiskop Prohor (1523–1550) započeo borbu za pripajanje samostalne srpske crkve ohridskoj arhiepiskopiji, srpsko sveštenstvo je tome pružilo snažan otpor. U ovom srpsko-grčkom crkvenom sukobu svaka strana je imala svoje ambicije. Kod ohridske crkve oživjela je stara želja da povrati svoju teritoriju iz vremena osnivanja, iz vremena Vasilija II Makedonskog, a kod srpskog sveštenstva javila se težnja za uspostavom nekadašnje teritorije Pečke patrijaršije. Pobunjeno srpsko sveštenstvo izabralo je smederevskog episkopa Pavla za arhiepiskopa, koga akti ohridske crkve zovu samo mitropolitom.⁷⁰⁾

Ipak, ohridska arhiepiskopija nije mogla provesti stvarno pripajanje srpske crkve. Da se stvarno pripajanje nekih srpskih eparhija ohridskoj crkvi nije moglo ostvariti, pokazuje primjer Bosne i Hercegovine. Iz izvora se ne vidi da su ikada Prohorovi episkopi dolazili u bosansko-hercegovačke eparhije.⁷¹⁾ Srpska crkva je zvanično bila podvlasna ohridskoj arhiepiskopiji, a stvarno se održala kao samostalna.

Srpska crkva se mogla održati svakako uz saglasnost osmanskih lokalnih vlasti, njihovim potkupljivanjem, mitom. Srpska crkva je u ovom sukobu imala uporište kod lokalnih turskih vlasti u smederevskom i zvoničkom sandžaku. Smederevski sandžakbeg sa sjedištem u Beogradu, koji je vodio borbu protiv Ugarske pod Habsburgovcima, oslanjao se dobrim dijelom na Srbe martoloze, od kojih je imao prilično velike prihode. Položaj srpske crkve u sjevernoj Srbiji, naročito ekonomski, dao je dobru osnovu za snažan otpor ohridskoj crkvi. Srpska crkva u sjevernoj Srbiji je u to doba imala pod svojom jurisdikcijom dosta Srba spahija, knezova i vojničkih starješina, te i nešto Srba građana. Od njih je mogla pribaviti sredstva za svoju slobodniju aktivnost.⁷²⁾

68. Vasić M., *Gradovi pod turskom vlašću*, Istorija Crne Gore, Knjiga treća, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, Tom prvi, Titograd 1975, 599–601 (Vasić M., *Gradovi*).

69. Đurđev B., *Uloga crkve*, 113–114.

70. Isto, 114; isti, *Odnos između ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 13, Sarajevo 1970, 194–195 (Đurđev B., *Odnos*).

71. Stanojević Lj., SSZIN I, 150, 158; Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva*, 32, nap. 2; Šematizam, 19–20; Šakota M., *Riznica manastira Banje*, 19.

72. Đurđev B., *Uloga crkve*, 117–118; isti, *Odnos*, 201–202.

Borba srpskog sveštenstva za samostalnost svoje crkve ipak je na kraju urodila plodom. Činjenica da je srpski narod odigrao značajnu ulogu prilikom osmanskih osvajanja u južnoj Ugarskoj doprinjela je obnavljanju Pečke patrijaršije. Uloga Srba u turskim osvajanjima naročito je postala očigledna prilikom osvajanja Banata 1551–1552. godine.

Da bi zadovoljio srpski narod, sultan Sulejman je izdao odobrenje za obnavljanje Pečke patrijaršije 1557. godine. Ovim je za duže vrijeme bio riješen srpsko-grčki crkveni spor, spor između predstavnika kolonizaciono-ratničkog i trgovačkog naroda. Osmanska država će po Obnovi, rekli bismo, i formalno priznati prilično slobodan život srpske crkve za nepunih sto godina njenog postojanja pod Turcima, dodajući joj i nova prava.

R e z i m e

PRILOG SRPSKOJ CRKVENOJ ORGANIZACIJI U BOSNI I HERCEGOVINI 1463–1557. GODINE

Srpske pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini nalazili su se do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine u sastavu tri episkopije: dabarske ili dabrobosanske, zahumskohercegovačke i zvrničke. Pod Osmanlijama, Bosna se dijelila na sandžake: bosanski, hercegovački i zvrnički, pa su se prema toj podjeli ravnale i eparhije.

Sačuvanim srpsko-pravoslavnim crkvama i manastirima na teritoriji Bosne i Hercegovine ostavljena su u osmansko doba izvjesna imanja, koja su se sastojala od njiva, livada, vinograda i drugih dobara. Iz nekih dokumenata se vidi da su manastiri imali momke i sluge, dok drugi izvori ukazuju da su srpski manastiri i monasi, u imovinsko-pravnom pogledu, bili dosta slobodni.

Materijalni položaj pravoslavnih bogomolja je olakšavan приходima koji su dobiveni od vjernika i zavještanjima, pa je srpska crkva zahvaljujući tome, pored vjerske funkcije, mogla da obavi i kulturnu i prosvjetnu misiju. I same Osmanlije su po ukinuću nekih starih prava, srpskim crkvama znale davati nove povlastice.

S u m m a r y

A CONTRIBUTION TO THE SERBIAN CHURCH ORGANIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1463–1557)

The historiography used to consider that the fall of Serbia (1459) and of Bosnia (1463) under Ottoman rule led consequently to the subjection of the Serbian Church in those areas to the jurisdiction of the Archbishop of Ohrid. However, such an assertion is not justified. No Sultan's Ferman exist concerning the abolition of the Serbian Patriarchate and its subjection to the Ohrid Archbishopric. The Ottoman Turks did not abolish the independence of the Serbian Church, but rather accepted it by imposing a tribute on the authorities of the Patriarchate.

The independant serbian Church in Northern Serbia, Bosnia, Herzegovina and Montenegro survived until the third decade of the 16th century, and it was then that, according to the wishes of the Ottoman State, it was subjected to the jurisdiction

of the Archbishop of Ohrid. It was, in any case, realised under the Grand Vezier Ibrahim-Pasha, who was of Greek origin, and probably because of the unreliable behaviour of the Serbian landowners and soldiers on the eve of the Mohacs battle of 1526.

The Serbian clergy offered strong resistance when Prohor (1523–1550), Archbishop of Ohrid, started his struggle for the attachment of the independant Serbian Church to the Ohrid Archbishopric. The example of Bosnia and Herzegovina shows that it wasn't possible to realise the true attachment of some Serbian eparchies to the Church of Ohrid. There is no historical source which provides data of Prohor's episcops' visits to the eparchies of Bosnia and Herzegovina: the Eparchy of Dabar or Dabro-Bosnian Eparchy, the Zahum-Herzegovinian Eparchy, and the Eparchy of Zvornik. The Serbian Church was formally subjected to the Ohrid Archbishopric, but it really existed as an independent one. The jurisdiction of the Church of Ohrid remained as a title.

The Serbian Church existed with the agreement of the Ottoman local authorities, as, for example, in the sanjak of Smederevo and Zvornik. The sanjakey of Smederevo, with his residence in Belgrade, who led the battle against Habsburg Hungary, to a great extent relied upon the Serbian Martoloses from whom he had a large revenue.